

УДК 929 Бісмарк: 94 (430) «1884/1885» (043.3)

Л. Л. Гончаренко

КОЛОНІАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ ОТТО ФОН БІСМАРКА

Сучасний світ значною мірою відчуває негативні наслідки нерегульованості проблем, що виникли в період розквіту трансконтинентальних імперій і були потім успадковані епохою неокolonіалізму. Все це відбивається на поточному стані міжнародних відносин, а отже – потребує наукового осмислення.

Одним із аспектів, що заслуговують на особливу увагу вчених, є роль видатних особистостей у розбудові світової колоніальної системи. Серед таких доречно згадати й Отто фон Бісмарка. Історичний шлях, який Німеччина пройшла під його керівництвом, може слугувати взірцем для будь-якої держави світу. Адже нація, котра в той час майже опинилася на «узбіччі історії», протягом декількох десятиріч з'явилася в числі лідерів, викликаючи своїми успіхами відверте занепокоєння найпотужніших держав світу. Безумовно, цей досвід корисний і для України.

Документальну базу дослідження питання склали різноманітні за своїм характером джерела. Зокрема, необхідно відзначити опубліковані документи, а саме протоколи та матеріали засідань німецького рейхстагу [1; 2], які добре висвітлюють питання колоніальної політики та позиції щодо неї О. Бісмарка.

Характеризуючи німецьку історіографію проблеми, необхідно відзначити дослідження німецьких істориків початку ХХ ст., які присвячені О. Бісмарку та його колоніальній політиці [3–5]. Серед них, перш за все, необхідно виокремити роботу М. Хагена «Колоніальна політика Бісмарка» (1923 р.), в якій висвітлені мотиви, рушійні сили й суперечливість політики Другого Рейху, розглянуто розбіжність колоніальних теорій і практичних результатів їх втілення в життя [5]. Велике значення при дослідженні даного питання мають фундаментальні праці радянських дослідників. Серед перших світ побачили роботи А. Єрусалимського «Зовнішня політика і дипломатія німецького імперіалізму в кінці ХІХ століття» (1948 р.), а також «Бісмарк. Дипломатія і милітаризм» (1968 р.) [6; 7]. Необхідно також зупинитися на дослідженні І. Чарного «Початок колоніальної експансії Німеччини в Африці, 1879–1885», яке написано на основі стенографічних звітів рейхстагу, німецьких «Білих книг» та великої кількості спеціальної літератури [8]. Вітчизняна історіографія також має значні здобутки в області досліджень німецької історії. Серед наукових праць з цієї проблематики найбільш видне місце посідає монографія, підготована С. С. Трояном у співавторстві П. С. Трояном «Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.)» (2011 р.) [9].

Однак, розбіжності які існують в роботах істориків, не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми, що досліджується. Тому ми, на основі аналізу документальних джерел, використовуючи праці дослідників різних країн, ставимо за мету проаналізувати колоніальну концепцію Отто фон Бісмарка.

23 червня 1884 р., наступного дня після одержання повідомлення від посла в Лондоні Г. Мюнстера про те, що «англійський кабінет ухвалив визнати німецький протекторат над Ангра-Пекена» [8, с. 97], О. Бісмарк виступив у бюджетній комісії рейхстагу з офіційним проголошенням колоніально-експансіоністської політики імперії. Поява канцлера в бюджетній комісії, яка обговорювала поштово-пароплавний законопроект, була за вираженням «Кельніше цайтунг», «повною несподіванкою». Рейхсканцлер не відвідував комісії рейхстагу з 1871 р., і порушення їм цього правила могло бути викликано надзвичайною причиною. Про це свідчила сама обстановка засідання, на якому були присутні сто депутатів, численні члени союзної ради, міністри [10].

Канцлер повинен був відповісти на питання, чи існує зв'язок між обговорюваним законопроектом і колоніальною політикою імперії. Отто фон Бісмарк зробив заяву про колоніальну політику імперії в цілому й про Ангра-Пекена зокрема. Завіривши збори, що перешкоди, які чинила Англія в цьому питанні, усунуті, канцлер запропонував розглядати поштово-пароплавний законопроект з позиції колоніальних, а не господарських інтересів Німеччини. Такий підхід свідчив про розширення колоніальної сфери діяльності уряду, її внутрішньої систематизації. Заява рейхсканцлера була адресована не тільки комісії рейхстагу, а й виборцям. Нею О. Бісмарк, власне кажучи, розпочав виборчу кампанію, в центрі якої була поставлена колоніальна політика. Для нього, говорив він у комісії, «бажано, щоб ця пропозиція була проведена ще в цю сесію (рейхстагу), і щоб нація й виборці побачили, як окремі партії й депутати до цього ставляться» [11].

Таким чином, колоніальна політика вступила в новий період розвитку. Його основною рисою стала поява державного інтересу до колоніальної експансії й участь німецької влади в ній. Уряд О. Бісмарка й сам рейхсканцлер взяли відповідальність за зміну зовнішньополітичного курсу Німеччини й заснували німецьку колоніальну імперію.

У міру того, як рух у колонії в середині 80-х рр. XIX ст. ріс й розширювався, до нього приєднувалися фірми й банки. О. Бісмарку потрібно було визначити обсяг і зміст компетенції уряду в даній області. Канцлер виступав проти колоніальної політики, фінансованої державою. Таку колоніальну політику О. Бісмарк називав «французькою» і ставився до неї вкрай негативно. До подібної політики, вважав О. Бісмарк, Німеччина не готова, а результати руху за океан у цьому випадку непередбачені – «Неможливо передбачати, що з цього вийде» [1, с. 1061]. Досить показова стабільність і загальний «стаж» інтересу О. Бісмарка до колоніальної теми.

Суть колоніальної програми О. Бісмарка була викладена 26 червня 1884 р. перед депутатами рейхстагу під час обговорення договору про дружбу з Кореєю: «Повторюю, я проти колоній. І хочу сказати проти колоній, якщо мати на увазі ту систему, яка переважала в минулому столітті і яку зараз можна назвати «французькою системою»; я проти колоній, які створюються як база, а потім у них залучаються переселенці, призначаються службовці, засновуються гарнізони... Наш намір зводиться не до утворення провінції, а до надання захисту вільному розвитку комерційних підприємств від нападів безпосередніх сусідів і від пригнічення й нанесення їм шкоди іншими європейськими державами» [12, с. 72].

Тобто, колоніальну політику він зображував як політику захисту вже існуючих комерційних інтересів у колоніальних областях. Така політика, стверджував він, не жадає від імперії солдатів, а від імперських фінансів грошей. Створення імперських колоній він, якщо не повністю відкидав, то називав небажаним [2, с. 1062].

Виступаючи прихильником колоніальної політики без державного фінансування й розуміючи заокеанське підприємництво як прогрес підприємництва взагалі, канцлер обмежив допомогу німецької держави колоніям наданням «захисту тим своїм підданам, які присвятили себе таким підприємствам». О. Бісмарк розглядав колоніальні прагнення німців як такі, що «природно вирости з надлишкових соків усього німецького організму». Особисту участь держави передбачалося обмежити розміщенням невеликого числа чиновників, яким ставилося за обов'язок регулювати конфліктні ситуації й інформувати уряд про стан справ у колоніях. Передбачалося залучити суди метрополії до регулювання колоніально-правових питань. Колоніальна політика повинна була базуватися на гармонії інтересів німецького підприємництва й держави, коли перше має фінансово-економічні можливості й ініціативи, а друга забезпечує винятково політичну підтримку. Виступаючи 26 червня 1884 р. у рейхстазі, О. Бісмарк офіційно декларував позицію уряду. Передбачалося «передати відповідальність за організацію й матеріальний розвиток колоній нашим співгромадянам, які займаються судноплавством і торгівлею», й «просуватися вперед не стільки приєднанням заокеанських територій до німецької держави, скільки наданням охоронних грамот..., приєднавшись до почесного шляху, прокладеного англійськими купцями через створення Ост-Індської компанії». Глава німецького уряду назвав себе противником колоніальної політики, яку він визначав як «французьку систему»: придбання «шматка землі», розміщення іммігрантів, створення державної системи керування й введення регулярних частин армії. Така колонізація для німців, у поданні уряду, була «фальшивим шляхом». Передбачалося, що «авторитет рейха» забезпечуватиметься тільки консульським представництвом, компетенцією якого стане арбітраж, у випадку виникнення суперечок через торгівельне підприємництво [13, с. 48–49].

В історії Німеччини нового часу О. Бісмарк виступив не тільки засновником колоніальної імперії, але й колоніальним теоретиком, який розробив багато принципів її функціонування. Однак, колоніальна концепція канцлера, ще за його життя, виявилася багато в чому неспроможною, і від ряду її положень відмовився в практичній політиці сам автор. В основу німецької колоніальної політики були покладені принципи концесіонізму. Надаючи право на розробку економічних ресурсів колоній приватним підприємцям, організованим у товариства, уряд гарантував їм тільки міжнародно-правову й дипломатичну підтримку. Рейхсканцлер відмітив на полях одного з документів: «Ми не повинні безпосередньо керувати колоніями, тільки підтримувати компанії. Колоніальне керування тільки збільшило б парламентські дебати» [14, с. 19].

На товариства було покладено рішення всіх проблем, пов'язаних з адаптацією німецьких підприємців і колоністів серед аборигенного населення. Утопічність такого підходу виявилася в найближчі роки. В той же час у теоретичних побудовах концесійної моделі було присутнє зобов'язання уряду захищати товариства від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Відсутність розробленої колоніальної концепції й досвіду практичної політики, поспішність у підготовці колоніальної програми обумовили внутрішню суперечливість і неспівпадіння ряду теоретичних положень у вихідній німецькій концепції колоніальної політики.

Пріоритети віддавалися торгівлі, хоча рейхсканцлер припускав надалі прогрес й інших галузей колоніальної економіки. Держава зобов'язалася приступити до виконання своїх зобов'язань тільки після створення купецьких поселень і початку підприємницької діяльності. В одній з колоніальних промов О. Бісмарк визначив цю послідовність: «Дерево пустило коріння, успішно розвивається і просить захисту держави» [1, с. 1063]. Архаїка такого підходу полягала в тому, що колоніальна торгівля вже не була єдиною й переважною формою колоніально-економічної діяльності, а тому позиція німецького уряду вела до стагнації заокеанської експансії. Це багато в чому визначило нежиттєздатність німецької концесійної теорії.

Уряд О. Бісмарка серйозно поставився до забезпечення винятково німецького статусу концесійних товариств. Їхні члени й правління повинні були мати німецьке громадянство. Статути товариств затверджувалися у відомстві закордонних справ. Контакти між німецькими товариствами й іноземними фірмами ставали прерогативою уряду. Заборонялася передача концесії або її частини іноземним компаніям й особам, минаючи державні структури. Передбачливість заборонних санкцій, введених О. Бісмарком, виправдала себе протягом першого німецького колоніального десятиліття, коли провал надій концесіонерів на високі дивіденди спонукав керівництво товариств до продажу прав або їхньої частини британським і голландським підприємцям. Канцлер заборонив укладання подібних угод.

Знавець британської й французької колоніальної політики, О. Бісмарк віддавав перевагу англійській моделі. Німецький концесіонізм був похідним від англійської практики. Концесіонізм у німецькій колоніальній політиці став компромісом між прихильниками й противниками колоніальної експансії. Уряд О. Бісмарка не приймав на себе фінансових зобов'язань і загального керівництва, одночасно підтримуючи колоніальних діячів дипломатично й морально.

Така позиція канцлера пов'язана з його зовнішньополітичними поглядами та цілями в європейській політиці, які передбачали домінування Німеччини в Європі. Саме тому, здійснюючи перехід до колоніальної експансії, О. Бісмарк хотів поєднати колонії зі своєї зовнішньою політикою так, щоб перші якомога менше впливали на країну, її політику, а також не відволікали на себе її фінансові та військові ресурси.

Протиріччя колоніальної програми з урядовою очевидні. Рейхсканцлер стверджував, що він проти імперських колоній. О. Бісмарк висловлювався проти імперської адміністрації в колоніях. Однак, він призначив імперського комісара. О. Бісмарк запевняв, що колоніальна політика не буде вимагати від імперії грошей, але її проголошення узгоджував з витратами імперії на поштово-пароплавні лінії, які, з чим він погоджувався, є частиною колоніальної політики. Канцлер заявляв, що колонії не зажадають від імперії солдатів, але їх придбання передувало постійне стаціонавання німецьких військових кораблів і виконання ними каральних функцій у Західній Африці й Океанії. Зрозуміло, що О. Бісмарк не міг вказати, в якій мірі імперія повинна була захищати колоніальні підприємства своїх підданих «у тому випадку, якщо б їхня діяльність викликала повстання корінного населення колоній або привела до конфліктів з іншими державами. Так само не можна було з упевненістю стверджувати, що ці конфлікти не приведуть до війни з колоніальними державами (чого О. Бісмарк дійсно не бажав) або, принаймні, до значного погіршення відносин з ними. Супротивник придбання колоній, депутат від «ліберального союзу» Л. Бамбергер, виступаючи після О. Бісмарка, правильно відмітив відсутність внутрішньої логіки в концепції рейхсканцлера. «Що значить вести колоніальну політику як систему? – запитував він... – Рейхсканцлер говорить: «Я проти будь-якої колоніальної політики для імперії». Тому, коли йдуть так далеко й говорять: я не бажаю ніяких фортів, ніяких гарнізонів у чужих країнах, то говорять, іншими словами, я не бажаю ніякої колоніальної політики... [2, с. 1064]. Рейхсканцлер говорить, – «Я хочу лише того, щоб де б німець не заснував за власною ініціативою колонії, над ним простиралася захищаюча рука імперії... Цей принцип настільки широкий, що... вводить нас, хочемо ми того чи ні, саме в ту колоніальну політику, яку сам рейхсканцлер не має наміру вести» [2, с. 1065].

Але, незважаючи на зазначені протиріччя, необхідно підкреслити, що професійна компетентність рейхсканцлера в міжнародно-правових

аспектах колоніальної політики не залишає сумнівів. Більш, ніж півроку в уряді розроблялися правові підстави німецького захоплення в Південно-Західній Африці. А порівняльна характеристика французької й британської моделей колоніальної політики при розробці в уряді вихідних принципів німецької колоніальної моделі свідчать скоріше про наявність у правлячих кіл, й особисто в О. Бісмарка, поглибленого інтересу до даної теми, ніж про його відсутність.

Не залишає сумнівів ретельна опрацьованість перших колоніальних проектів в уряді. Історія першої колоніальної анексії Німеччини (24 квітня 1884 р., Південно-Західна Африка) показова з погляду політико-дипломатичної аргументації й рішучості наступних дій уряду Німецької імперії.

У відповідності з положеннями колоніальної програми О. Бісмарка і під впливом як внутрішньополітичних (наявність опозиційних чинників у парламенті, стриманість промислових і банківських кіл у фінансуванні колоніальних підприємств і прагнення перекласти витрати з проведення колоніальної політики на державу й ін.), так і зовнішньополітичних (існування складних відносин із Францією, небезпека загострення відносин з Англією й ін.) проблем О. Бісмарк висловився за проведення колоніальної політики за принципом «прапор йде за торгівлею».

Виступ О. Бісмарка з офіційним проголошенням колоніальної політики імперії викликав бурхливе схвалення у німецькому суспільстві і дав поштовх швидкому розвитку колоніальних ідей та проектів.

У своєму першому програмному виступі в рейхстазі, 26 червня 1884 р., на питання про доцільність і про обов'язок імперії вести колоніальну політику, О. Бісмарк відповідав: «Я говорю так, у всякому разі, з меншою впевненістю відносно доцільності. Я не можу передбачати, що з цього вийде... Я не можу заперечувати. Я почав справу не без вагань» [2, с. 1061]. Стимулював енергійну колоніальну політику канцлера й той факт, що успіхами у колоніальних захопленнях він прагнув підняти свій авторитет у країні, який впав у результаті невдач його внутрішньої політики.

Відмова рейхсканцлера від значної частини заходів культуркампфа зовні виглядала як невдача, що позначилося на популярності О. Бісмарка. До цього варто додати, що в умовах бурхливого росту колоніальних настроїв буржуазії і юнкерства, пасивність канцлера в цій галузі викликала їхнє невдоволення. Популярна колоніальна політика повинна була розсіяти зростаюче розчарування урядом О. Бісмарка і зміцнити його авторитет. Таким чином, енергійно проводячи колоніальну політику, рейхсканцлер прагнув використати у своїх політичних інтересах колоніальну зацікавленість населення.

Отже, в середині 80-х рр. XIX ст. рейхсканцлер визначив, але тільки в самому загальному виді, основні завдання в галузі колоніальної політики. Вони полягали в забезпеченні міжнародно-правового захисту німецького підприємництва за океаном. Прикладом такої діяльності стало

не тільки надання німецького захисту територіям, які одержали надалі статус колоній. У 1885 р. Німеччина уклала договір з Іспанією й придбала право на створення вугільних станцій і стоянок військового флоту на Маріанських островах й островах Палау. О. Бісмарк бачив їхню перспективність у географічному положенні – місцезнаходження на морській трасі між Австралією і Японією.

Підводячи підсумки необхідно відмітити те, що 23 червня 1884 р. О. Бісмарк зробив заяву про колоніальну політику імперії. Таким чином, колоніальна політика вступила в новий період розвитку. Його відмінною рисою стала поява державного інтересу до колоніальної експансії й участь німецького уряду в ній. Уряд О. Бісмарка й сам рейхсканцлер взяли відповідальність за зміну зовнішньополітичного курсу Німеччини й заснували німецьку колоніальну імперію.

Суть колоніальної програми О. Бісмарка була викладена 26 червня 1884 р. перед депутатами рейхстагу. Канцлер виступав проти колоніальної політики, фінансованої державою, тобто, колоніальну політику він зображував як політику захисту лише вже виниклих комерційних інтересів у колоніальних областях. Уряд О. Бісмарка не приймав на себе фінансових зобов'язань і загального керівництва, одночасно підтримуючи колоніальних діячів дипломатично. Колоніальна концепція О. Бісмарка ще за його життя виявилася багато в чому неспроможною, і від ряду її положень відмовився в практичній політиці сам автор.

Список використаної літератури

1. **Stenographische** Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. 2. Legislaturperiode. – 1884. – IV Session. – B., 1884. – Bd. 2.
2. **Stenographische** Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. 5. Legislaturperiode. – 1884. – IV Session. – B., 1884. – Bd. 2.
3. **Canstatt O.** Fürst Bismarcks kolonialpolitische Initiative / O. Canstatt. – B., 1908. – 438 s.
4. **Herrfurt K.** Fürst Bismarck und die Kolonialpolitik / K. Herrfurt. – B. : Trewendt, 1909. – 437 s.
5. **Hagen M.** Bismarcks Kolonialpolitik / M. Hagen. – Stuttgart : Dt. Verl.-Anst., 1923. – 593 s.
6. **Ерусалимский А. С.** Внешняя политика и дипломатия Германского империализма в конце XIX века / А. С. Ерусалимский. – М. : Академия Наук СССР, 1948. – 433 с.
7. **Ерусалимский А. С.** Бисмарк. Дипломатия и милитаризм / А. С. Ерусалимский. – М. : Наука, 1968. – 284 с.
8. **Чарный И. С.** Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1879–1885) / И. С. Чарный. – М. : Наука, 1970. – 213 с.
9. **Троян С. С.** Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.) / С. С. Троян, П. С. Троян. – Рівне : РІС КСУ, 2011. – 224 с.
10. **Kölnische** Zeitung. – 1884. – 24 Juni.
11. **Allgemeine** Zeitung. – 1884. – 25 Juni.
12. **Köbner O.** Einführung in die Kolonialpolitik / O. Köbner. – Jena : Gustav Fischer, 1908. – 227 s.
13. **Jacob G. E.** Deutsche Kolonialpolitik in Dokumenten / Jacob G. E. – Leipzig : Dieterich, 1938. – 608 s.

14. **Hintrager O.** Südwestafrika in der deutschen Zeit / O. Hintrager. – München, 1955. – 261 s.

Гончаренко Л. Л. Колоніальна концепція Отто фон Бісмарка

У статті проаналізовано колоніальну концепцію канцлера Німецької імперії Отто фон Бісмарка. Досліджено внутрішньополітичні та зовнішньополітичні фактори, які впливали на становлення та еволюцію колоніальних поглядів рейхсканцлера. Розглянуто сутність колоніальної програми О. Бісмарка. Висвітлено перші колоніальні придбання Німеччини. Описано ставлення представників німецьких промислових кіл до колоніальних поглядів канцлера. Охарактеризовано недоліки колоніальної концепції Отто фон Бісмарка.

Ключові слова: Німеччина, імперія, колоніальна політика, Отто фон Бісмарк, канцлер.

Гончаренко Л. Л. Колониальная концепция Отто фон Бисмарка

В статье проанализирована колониальная концепция канцлера Германской империи Отто фон Бисмарка. Исследованы внутривполитические и внешнеполитические факторы, которые влияли на становление и эволюцию колониальных взглядов рейхсканцлера. Рассмотрена сущность колониальной программы О. Бисмарка. Освещены первые колониальные приобретения Германии. Описано отношение представителей немецких промышленных кругов к колониальным взглядам канцлера. Охарактеризованы недостатки колониальной концепции Отто фон Бисмарка.

Ключевые слова: Германия, империя, колониальная политика, Отто фон Бисмарк, канцлер.

Goncharenko L. L. The Colonial Concept of Otto von Bismarck

The article analyzes the colonial concept of the Reich Chancellor Otto von Bismarck. The internal and external factors that affected on the formation and evolution of colonial attitudes of the Chancellor are investigated. The essence of the Otto von Bismarck's colonial program is under review. The first colonial acquisitions of Germany are taken up in the article. The attitude of the German industrial circles to the Reich Chancellor's colonial opinions is described. The main shortcomings of the colonial concept of Otto von Bismarck are characterized.

Keywords: Germany, Empire, Colonial Policy, Otto von Bismarck, Chancellor.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Сергійчук І. М.